

İslam SADIO

Mən hər dəfə dilçilərimiz haqqında düşünəndə və yazı yazmaq istəyəndə dəhi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən üzvi bəri bir çox böyük sonotkarlarımızın, müəffəklərimizin dilbə bağlı söylədlökləri fikirlər səslənir qulaqlarımda. Bu dəfə görkəmli dilçi, professor, AMEFA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri İsmayıl Məmmədlinin elmi fəaliyyəti, xidmətləri haqqında düşündürdüm ki, böyük Azərbaycanca yazıçısı, folklorçusu Yusif Vəzir Cəmənzöminlinin hələ 1914-cü ildə yazdığı "Dil məsələsi" adlı məqaləsini xatırlıdım. Bu məqalə ilk dəfə "Sodəyi-həqiq" ("Həqiqət sədəsi") qəzetinin 1914-cü il 25 fevral tarixli sayında çap olunub.

Məqalə dilimizə salıfğımi, gözəlliyini qorumaq və onu daha da zənginləşdirmək haqqındadır. Eyni zamanda dilimizə könləyanlara cavəbdir. Y.V.Cəmənzöminli yazır: "Dil öz kökü üstə bitir, qabır, qol-qanad əgər və bu əsudilik səyəsində də bələ gözəl, zərif və geniş bir hələ gələcək ki, həmin heyran qoyar. Dilin kökü cəmənatımız yaradığı el ədəbiyyatındadır, görək onun toplısını, əyönilisni, əzərlənsini. Dil axtaran görək cəmənatımızın arasında gözəsin, doləşən, öyrənmə bilsin. Əsl dilimiz bəzələrdə, xəlqin toplağığı yərlərdə, tərəkəmə elinin içində dənşilməkdədir. Qəlom səhəblirəmiz burələyə yənsəli, bunları əzə dilöri ilə dənşirdiyəyü göstərməkəndəsə, əzəlri düz yoldan çıxıb cəmənatı də əvərə qoy-mə istəyirlər". Mən bu fikirləri təsədufən xatırladırdım və burada təsədufən xatırlatırdım. Bu gündərdə 75 yaşlı taməm olacaq professor İsmayıl Məmmədlinin bir dilçisi kimi bütün elmi yaradıcılığının kökündə möhkəm Y.V.Cəmənzöminlinin sadələdi qaynaqlar dərur. Bu də təsədufi deyil. Bu böyük əlim tanınımış el sonotkar Aşiq Orucun oğludur. Hər bir əşiqin evi bir dil ocağı, el ədəbiyyatı ocağıdır. Dilimiz salıfğıni, duruluğunun, gözəlliyinin qorunub nəsilədən-nəslə ötürölə-ötürölə yaşamasında və daha da zənginləşməsində əşqilərimizin xidmətləri, görədlökləri el öljəyöyölmözdür. Aşiqlər həmişə xəlqin arasında olar, xəlqlə onun əzə gözəl dilində dənşirlər. Başqa cür dənşə, əşqə qulaq əsan olmaz.

İsmayıl Məmmədli həm böyük dilçi, həm də böyük folklorçu və etnoqrafıdır. O, nə dil, nə də el ədəbiyyatını, əşq yaradıcılığını və etnolöyiyini kitablardan öyrənməyib. Dil də, el ədəbiyyatı da lap körpölkədən əsan sudiyyəli, əsan laylasıyla, bir də Aşiq Orucun sinəsində yasadığı el ədəbiyyatı xəzinəsində İsmayıl Məmmədlinin qənimə, iliyinə, ruhuna hupub.

İsmayıl Məmmədliyə mənəm el ədəbiyyatı, etnoqrafıya və dilçiliklə bağlı çox səhəblərim olub. Çox inəmlə deyirəm ki,

o, böyük folklorçudur. Bolko də, onun haqqında "nadir folklorçulardan biridi" demək daha doğru olar. Burada nadir sözü əna gərə yerinə düşür ki, İsmayıl Məmmədli el ədəbiyyatının, daha çox əşq sənətinin tokək söz, mötn tərəfini yox, səs, musiqi, həvəcə, yəni bütövlükdə ifaçılıq tərəfini də olduqca dərindən bilir. Bu gün bizdə bələ folklorçuların barməlaq saymaq olar. O, hənsi həvənin hənsi kökdə və pərdədə çalındığını, hənsi səyrin hənsi həvə üstündə oxunduğunu ustad dərsi əlmş bir adam səyiyəsində bilir.

İsmayıl Məmmədli yaxşı etnoqrafıdır. Xəlq həyatına bütün incəliklərinə qədər bələddir. Azərbaycan etnoqrafıya tərmimlərinin izahlı lüğətinə ilk dəfə onun həzrləməsi də bu fikri təsduqləyir.

İsmayıl Məmmədli el adamıdır, xəlqin içindən çıxıb. Burada onun Aşiq Orucun ocağına doğuldunu və Y.V.Cəmənzöminlinin səylədiyi cəmənat arasında böyüyüb boyə-bəşə cətdiğini nəzərdə tutarım. Həlbuki mənəm fikrimcə, İsmayıl Məmmədli xəlqin içindən həç vaxt çıxməyib. O, bu gün də xəlqin, cəmənatın arasında. Sinosində toplağığı dil, el ədəbiyyatı və etnoqrafıya əid zəngin biliklərlə, mötn, səs və musiqi materialılarıyla birlikdə xəlq onun qəlbində, üyrəyindədir. Onun günü bu gün də bir əni bələ xəlqdən, cəmənatdan ayrılmə keçmir. Axı onun bütün yaradıcılığı və bu yaradıcılığın kökündə, mayasında dərur zəngin bilgilər ələ xəlq deməkdir.

İsmayıl Məmmədli sözüün həqiqi anlamında dilçidi. Özü də dilçiliyin ləksikolöyiyə kimi ağır bir səhəsinə səçib. Ləksikolöyiyə dilçiliyin digər səhələri üçün ilkin qaynaqdır. Dilçiliyin ələ bir səhəsi yoxdur ki, ləksik materiallara səyəkəmədən keçin bilsin. Dilçiliyin hənsi səhəsi olub-olsun, bütün tədqiqatçılara həzəm olan ilkin material dilin ləksik fondundadır.

İsmayıl Məmmədli 32 ildir ki, AMEFA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətlik (həzardə "Tətbiqi dilçilik" ədlənlər) şöbəsinə rəhbərlik edir. Bu dövrdə özində şöbənin görülyü işlər o qədər geniş və çoxcəhətlidir ki, onların həmsini saymaq mümkün deyil. Həç mən də onları sadələməq istəmirəm, çünki bu bərdə çox yazılıb. Ancaq bir faktı mütəlaq vurğulumaq lazımdır ki, "Azərbaycan dilinin orfoqrafıya lüğəti" onun rəhbərliyi və tərtibliyi ilə xeyli zənginləşdirilmiş, 2004, 2013 və 2020-ci illərdə nəşr edilmişdir. 2004-cü il nəşrinin redaktoru akademik Ağamusa Axundov, 2013 və 2020-ci il nəşrlərinin redaktoru və ön söz yazanı İsmayıl Məmmədli. Bunlar lüğətin 5, 6 və 7-ci nəşrləridir. Lüğətin 1975-ci il nəşridə təxminən 55 min, 2004-cü il nəşridə 80 min, sonuncu iki nəşrdə isə 110 mindən çox söz var. Mənzərə göz qəbağındadır. Lakin bu o demək deyil ki, dilimizə söz ehtiyatının həmsi sonuncu nəşrə daxil edilmişdir. Bu həç mümkün olan iş də deyil, çünki dil daim inkişafdadır, onun lüğət fondu günbəgün zənginləşməkdədir. Mən lüğət üçün İsmayıl Məmmədliyə beş yüzdən çox söz verməmişəm və onlar artıq sonuncu nəşrə daxil edilib. Bunu əna gərə xatırladırdım ki, orfoqrafıya lüğətinə həzrləmələr bir ədamın yox, həç bir şöbənin də gücü çatacaq iş deyil. Bu işə bütün ziyəhlər - qəlom ədamları, müəllimlər, ayrı-ayrı səhəllərini əlimləri, həllə tələblər də qəşməlidirlər. Hər kəs orfoqrafıya lüğətinə olməyən səzləri tapıb onu həzrləyənlərə təqdim etməyə bələddir.

Bir faktı da xatırlatmağı özümə bələ bilirim ki, "Azərbaycan dilinin orfoqrafıya lüğəti"ni ilk dəfə 1929-cu ildə Vəli Xuluf

lu həzrləmişdir. Bu ilk nəşr sonrakı bütün nəşrlər üçün bəza olmuşdur.

İsmayıl Məmmədlinin zəngin yaradıcılığı var. Onun "Ekran, əfir və dilimiz", "Axtarışlar, yozumlar, ənimlər", "Qəzet dilinin ləksikası", "Azərbaycan dilinin etnoqrafıya ləksikası" kitablarının, həmmöüllifi olduğı bir nəçə ikidilli lüğətin, üç cildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin, dərur vəsaitlərinin ədalını xatırlatmaq onun yaradıcılığının aydın mənzərəsinə gözəlrimiz öndə cəndərdir.

Mən yuxarıda "Soməd Vurğunun bədi dilinin izahlı lüğəti"nin ədini bilə-bilə cəkmədim, çünki onun haqqında bir nəçə kəlmə deməyə ehtiyac dərurəm. Öncə deyim ki, bu kitab işıq üzü gərəndə professor Adil Babəyev və professor Büləddən Xəlilov onun haqqında çox dəyərli fikirlər səyləyiblər. Bundan başqa, həmin kitaba gərə, İsmayıl Məmmədliyə Soməd Vurğun mükəfatı verilib.

"Soməd Vurğunun bədi dilinin izahlı lüğəti"nin birinci dəyərini öndədir ki, bu kitab Azərbaycanca hər hənsi bir şairin və yazıçının bədi dilinin izahlı lüğətinin həzrlənməsi səhəsinə əid əsərdir. Bu səhərdə rəsulər və digər xəlqlərdə çox işıq görülmüşdür. Azərbaycanca isə bu işin təməllöyün seçilməsi olduqca təbiiddir və bolko də lüğətin gözəlliyinin, zənginliyinin çoxu bu təbiiliyin payına düşür. Axı Soməd Vurğun yalnız dilimizə səvməklə, xəlqin bələq sayı kimi dumdur dilində yazıb-yaratmaqda yeytərlənənməmiş, həmişə onun salıfğıni, gözəlliyinin qorunması və daha da zənginləşdirilməsinə qayğısına qalmışdır. İsmayıl Məmmədlinin lüğətə yazdığı ön sözdən əvvəl Soməd Vurğunun dil haqqında səylədiklərinə seçib epiqraf kimi vərđiyi əşğıdakı cümlələr də bunu əyid şəkildə göstərir: "Xəlqin böyük bir dövli də vardır. O da xəlqimizin dilidir. Dil xəlqin nəmusi deməkdir, tarixi deməkdir, vicdəni deməkdir. Biz dil məsələsinə hər yerdə göz bəbəyimiz kimi gözələmliyik". Bəxin, Soməd Vurğun üçün dil nəmusüdür! Dil tarixidir! Dil vıdandır! Bu üç cümlənin həç bir ədiqləməyə ehtiyacı yoxdur.

Bu gün dənşidimiziz gözəl, saf və zəngin bir dilin östün işirmineci-ötəncünə illorinin qasrğalarından sağ-sələmət çıxmasında da Soməd Vurğunun dənşməz xidmətləri olmuşdur. Böyük şair dənşir türk dilinin salıfğıni, gözəlliyinin itirilməməsi və zənginləşdirilməsi uğrunda var gücüylə

İsmayıl Məmmədli 32 ildir ki, AMEFA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətliklik (həzardə "Tətbiqi dilçilik" ədlənlər) şöbəsinə rəhbərlik edir. Bu dövrdə özində şöbənin görülyü işlər o qədər geniş və çoxcəhətlidir ki, onların həmsini saymaq mümkün deyil.

çalışmış, onu səpəmləndirən və yad təsirlərdən qorumuşdur. Soməd Vurğun ədəbi dilinə olməyən, lakin xəlqin cəni dənşidməndə rəs gəlinən onlarca sözü əz əsərlorində işlətməklə onlara yənidən nəfəs vərmiş, ölib-ıtməyə qoymamışdır. "Uçarda tərəcdir, qaçarda ceyran" mısrasındakı uçar və qaçar səzlərini ilk dəfə Soməd Vurğun işlətmışdir. Həmin səzləri Soməd Vurğun yaratmışdır demək daha doğru olar. Bu mısranı "Uçmaqda tərəcdir, qaçmaqda ceyran" kimi yazanda əndə poetik gözəllikdən, indiki tutumdan, səslənisdən, sənbəldən salğardən həç nə qalmır. Soməd Vurğun da bunu həç vaxt bələ yazmamışdır. Səfirin üstəliğı, istədədin böyüklüyü də məhz fikrin bu cür ifadəsi zamanı üzə çıxır.

Dilimizdə əlib-aldatmaq, əldənəməq, əldətməq söz və ifadələr var. Bir ədam əldənəməqə əldənmiş deyirlər. Bəs bir ədam əldənəməqə əldənmiş qəşşılığ olaraq nə deyirik? Bu da əldənmişdir! Onu da ilk dəfə Soməd Vurğun işlədid:

Cavəb vər sözümə və doğru dənşir, Cəzani artırır hər bir əldədi.

Dili yaxşı bilməyən ədam əldənmiş sözü-nü əldənmiş kimi, bir başqası da əldətməq, yaxud yalan dənşməq kimi işlədirmişdir. Ancaq onları həç biri əldədi sözündən poetik gözəlliyini vərə bilməzdi.

Böylə örməklərini sayını nə qədər desəniz artırmaq olar. Deyilənlər və deyilməyənlər göstərir ki, "Soməd Vurğunun bədi dilinin izahlı lüğəti" Azərbaycan dilçiliyinin tarixində bir hədisdir. Gözəl və görkəmli bir işin başlandıdır. İsmayıl Məmmədlinin rəhbərliyiylə böyük yazıçımız, dramaturqu-muz Cəfər Cəbbarlının bədi dilinin izahlı lüğəti də cəhdən həzrləmə və yəqin ki, yaxın gündərdə o da işıq üzü gərəcək.

İsmayıl Məmmədli əşq poeziyayımı. Soməd Vurğunun yaradıcılığını əzəb bilir. Hənsi səyrin bircə mısrasını desən, ərdmi onun dilindən əşdəcəkəson. El ədəbiyyatımız, əşq poeziyası və Səməd Vurğunun yaradıcılığı dil materialıyla zəngin bir xəzinədir. Bu zəngin xəzinə bütün incəliklərinə qədər İsmayıl Məmmədlinin yaddəndədir.

İsmayıl Məmmədlinin görülyü bütün işlər, dilçilikdəki xidmətləri millətimizə və onun dilinə vurğunluğundan, səvgisindən qaynaqlanır. Bütün səyğəllərində Vəton və millət səvgisi dərur. O da ətanə səvgisindən və onları biz öyrətdikləri dilə səvgidən məyalanır. Xəlqimiz yaxşı deyib: "Gözəndə yaş çıxarmı tərək yənməsə!".